

Miloslav Bělohlávek

„Doba naše, již budoucí dějepisec hudební nazve asi dobou zpěvu, žádá, abychom zaopatřili mužským zpěváckým spolkům, jež ruch našeho času v život uvedl, řádné literatury,“ praví se v provolání pražského Hlaholu z roku 1863 českým skladatelům. A myslím, že plným právem se zde mluví o době zpěvu a hudby, neboť hudba byla nejen kulturně společenským, ale především politickým faktorem 19. století až do sedmdesátých let. Hudba, zpěv a s tím spojený tanec stmeloval nejen mladou měšťanskou společnost, ale také venkov. Co bylo v té době hudebních akademií i různých tanečních zábav, jež hrály tak významnou úlohu v životě české společnosti, když veřejný politický život byl ve stínu Metternichova a pak Bachova útlumu. Hudba, zpěv a divadlo v mnohém nahrazovaly veřejné mínění a politický projev. Po krátkém uvolnění v roce 1848 však patnáct let trval útlum ve veřejném životě, a teprve na počátku šedesátých let se začínají objevovat různé spolky zejména pěvecké, jejichž hlavním úkolem bylo vychovávat probuzený národ ke kulturní práci, v pěstování umění i ušlechtilé zábavy. České pěvecké hnutí se institucionalizovalo vznikem pražského Hlaholu v roce 1861, na jehož založení se hlavní měrou podílel Jan Ludevít Lukes.

Také v Plzni měla hudba a zpěv významnou úlohu v uvědomování českého obyvatelstva, v probouzení jeho češství a v posilování i vzbuzování důvěry ve vlastní sílu. Již dříve jsem pověděl o politickém, národnostním i kulturním stavu v Plzni v té době. /1/ Nyní jen krátce je potřebí říci, že město na počátku šedesátých let mělo 21 000 obyvatel a i když zde bylo 82 % Čechů, všechna vedoucí místa v hospodářském i správním životě měla obsazena strana německá a konzervativní, která z pohodlnosti i prospěchu se hlásila k německé, hospodářsky silné menšině. V kulturním i politickém boji o práva české většiny v Plzni nastupovala tehdy třetí generace. Po průkopnickém pokolení Sedláčkově, které usilovalo především o ja-

zykové probuzení a po J.F. Smetanovi a jeho družích, kteří nastínili již jasnější a cílevědomější politickou linii, se dostává ke slovu generace Smetanových odchovanců v čele s Ignácem Schieblem, Františkem Umanem a od roku 1864 s nově příchozím Františkem Schwarzem, v hudebním životě pak s Hynkem Pallou. A není jistě náhodné, že toto střídání generací se projevuje krátce po roce 1861, kdy J.F. Smetana umírá. Velkým politickým a kulturním činem tehdy bylo úsilí po zbudování důstojného veřejného pomníku na jeho památku. Rok 1861 byl svědkem řady demonstrativních českých projevů jako např. slavného requiem za zemřelého Václava Hanku, jmenování Františka Palackého, Františka Ladislava Riegra a Jana Ev. Purkyně čestnými měšťany, a také konečného rozhodnutí městské rady k podání žádosti o prohlášení české farní školy za hlavní, oč Češi usilovali již od roku 1853.

Šedesátá léta v Plzni znamenají skutečné posílení sebevědomí českého měšťanstva, což se projevuje vedle založení řady hospodářských podniků také vznikem kulturních spolků. V roce 1862 je založena měšťanská Beseda a Hlahol, 1863 Sokol, 1864 Řemeslnická beseda, téhož roku Plzeňské noviny, které měly nedocenitelný dosah pro posílení českých pozic, roku 1865 přechází divadlo do českých rukou a 1868 je řada spolků dovršována Spolkem přátel vědy a literatury české. Ale vše tak jednoduché nebylo, neboť utrakvistický duch plzeňské společnosti se projevoval ve všech českých spolcích, vstupovali do nich i národnostně nevyhranění měšťané, a teprve pozdější secesí německy nebo konzervativně smýšlejících osob v polovině šedesátých let se situace vyjasnila. Trefnou charakteristiku ovzduší doby uvádí např. Martin Hruška ve své Kronice, když píše o plese právníků roku 1861: „Podotknouti sluší, že na lístkách zvacích stála slova 'Das Civile erscheint im Frack!', aby snad nějaká čamara do tak zasvěceného plesu se nevloudila.“ /2/

V čele českého měšťanstva v Plzni stálo několik mužů, kteří byli iniciátory všech českých spolků. A ty také nacházíme v jejich výborech. Nejaktivnější byli Ignác Schiebl /3/, František Uman /4/, Emanuel Tuschner /5/, Adolf Feyerfeil /6/ aj. Z nich Ignáce Schiebla a Františka Umana je nutno počítat

za přední zakladatele Hlaholu. Plzeň již od čtyřicátých let byla velmi hudebním městem. Dokládá to nakonec i plzeňský deník mladého Bedřicha Smetany. V roce 1848 se ustavila Slovanská lípa - v čele stál prof. J.F. Smetana a při ní existoval jakýsi pěvecký kroužek, který Slovanskou lípu, zrušenou 1849, pře-trval. Kroužek sice zanikl roku 1856 a pokus o založení spolku ztroskotál. Ale přátelé zpěvu se scházivali jako stolní společnost. /7/ V padesátých a šedesátých letech byla v Plzni řada hudebních ústavů, škol a učitelů zpěvu jako např. Josef Gerlach, který učil i tanci, hudební ústav Bedřicha Glutha, B. Langa, zpěvu učila Marie Neubarthová, učitelé Lehner a Vavřínek, působil tu varhaník Vojtěch Hřímaly a dirigent František Mates.

Neorganizovaní čeští zpěváci využívali různých příležitostí ke společnému vystoupení a těch bylo v roce 1861 dost. Především to bylo demonstrativní úsilí ctitelů zemřelého profesora J.F. Smetany, kterého si pro jeho demokratický postoj vážila celá Plzeň, k postavení jeho pomníku v sadech, pak odhalení pomníku purkmistru Martinu Kopeckému a posléze otevření dráhy Plzeň - Brod n/Lesy. První akcí byla 20.4.1861 akademie ve prospěch postavení pomníku J.F. Smetanovi. Její iniciátoři Ign. Schiebl a Fr. Uman navázali spojení s Janem Ludevítém Lukesem, který v Plzni pak zpíval a řídil sbor asi 60 plzeňských pěvců.

Jan Ludevít Lukes, známý představitel hudební a pěvecké Prahy a spoluzakladatel pražského Hlaholu, byl sloupem, o který se opírali plzeňští iniciátoři spolku. /8/ Jeho dopisy, jež psal Ign. Schieblovi a Fr. Umanovi, jsou toho pěkným svědectvím. J.L. Lukes účinkoval na uvedených akademiích a slavnostech, vystupoval sólově jako přednášeč národních písní i jako sbormistr a také připravoval program. Ze všech jeho dopisů vyplývá snaha po dokonalém uměleckém přednesu písní a vyznívá bezmezná oddanost úsilí po povznesení českého národa, po jeho posílení kulturním i společenském. Dnes, kdy čteme jeho slova, snad se nám mohou zdát jako fráze, tehdy běžně užívané, ale byla myšlena opravdově a s velkým nadšením. Již po svém prvním vystoupení píše v dubnu 1861 v tomto smyslu Františku Umanovi: „Jen prosím Vás a všechny spoluúčinkující,

aby se pilně študovalo a často cvičilo. Jen vzorným provedením všech čísel můžeme si úctu odporné strany vydobýti. Budiž to heslo jednoho každého z nás účinkujících. Věc mějte na zřeteli, ať pustí každých sobeckých, malicherných námitek, vůbec vše, čím by krásná tato slavnost utrpěti mohla. Stůj každý za všecko jak celek za jednotlivce. Svaté nadšení ať každého rozjaří, nebo se to týká naší jsoucnosti, která si morální, nezlomnou silou svá práva vydobývá." /9/

Na Plzni, jako na druhém největším městě v Čechách, opravdu záleželo všem těm, kteří usilovali o to, aby postavení českého živlu se posílilo, a to nejen v politickém, hospodářském, ale i v kulturním životě země. A zpěvu byl přikládán veliký důraz. Prvé vystoupení přesvědčilo Lukese, že je potřeba v tomto smyslu dále pracovat. Vyjádřil to ve svém dopise Fr. Umanovi hned po akademii, kde píše: „Jen teď, bratři, bujaře napřed, seč síly mám a našinci zdejší budeme vás podporovati, aby sme Plzeň konečně docela přetvořili. Naší nevyčerpané morální síle musí konečně všecky předsudky ustoupiti a na Plzni nám Čechům mnoho záležití, aby se tam poměry, až posud nám nepříznivé, poznenáhlu proměnily ... Na podzim by sme mohli pak dáti operu Dráteníka, a tím by sme Němce spláchlí docela." /10/

Nejen J.L. Lukes, ale i jiní byli přesvědčeni, že zdařilé vystoupení sboru nesmírně prospěje české věci, že si získá obdivovatele a posílí sebevědomí Čechů. V dopise z 20.7. píše Ign. Schieblovi: „Pište nám, jak se slavnost povedla, a jen hleďte k tomu, aby ani jeden německý zpěv k provozování nepřišel, neb vaše veřejné vystoupení učiní více jak sto porad a desetkrát tolik hádek." /11/

Česky mluvit, česky zpívat, to je kredo Lukese i jeho plzeňských přátel, všech vlastenců, jak to kdysi napsal Ign. Schiebl J.K. Tylovi. K tomu účelu měla sloužit škola i kulturní život. J.L. Lukes to vyjádřil v dopise Fr. Umanovi z 24.7.1861, v němž vyniká jeho odpor k vládnoucím úředníkům, kteří podporovali němčinu. Šlo totiž o odhalení pomníku purkmistru Martinu Kopeckému, a proto v dopise zdůrazňuje, že to není slavnost státní, nýbrž čistě občanská. Dotýká se také úlohy tisku pro českou věc, neboť tehdy v Plzni ještě nevycházely české

noviny a byl činěn pokus o jejich založení pod redakcí Fr. Umana. Ale ten tehdy ztroskotal. Lukesův dopis je charakteristický pro plzeňské poměry počátku šedesátých let. „Chraňte náš milý jazyk, seč vám možná, neb jen síla morální nás může před konečnou záhubou uchrániti,“ píše. „S radostí jsem uvítal zprávu, že opět na reálce zavedena bude čeština. Kéž by se vám to podařilo i vaše pod zrádným kněžourstvím stojící gymnasium na lepší kolej přivést. Ovšem nejvydatnější síla by se tím ve vašich rukou soustředila, kdyby pod vaší redakcí začal vycházeti český časopis v Plzni. Veřejnému mínění, totiž tisku, podlehne naposled všecko ... císařským úředníkům ať se ani nešpetne, neb jest to čistě občanská slavnost, při které ti černožluťáci co asistence se zúčastniti mohou a mají, pocta veřejná ať se jim ale dokonce nižádná neprokáže ... přitom ale hleďte oba k tomu, aby se ani slova německého nezpívalo, ať lid slyší ve veřejném jásetu jeho milou, drahou mluvu svých rekovských praotců. Vy tam musíte Němcům na tento způsob píd po pidi pod nohama ubírat.“ /12/

J.L. Lukes získal k spoluúčasti na plzeňských akademiích i mladého Ludevíta Procházku, který k slavnosti odhalení pomníku purkmistru Martinu Kopeckému zaslal Plzeňanům svůj sbor Naše probuzení, které zkomponoval na slova Jiljího V. Jahna. V průvodním dopise Ign. Schieblovi je opět hlavní notou vlastenecké nadšení: „Těšíme se velice,“ píše, „že k slavnosti vaší mohu přispěti skromnou mojí silou a jest mi zvláštním potěšením, že nalézám příležitost, osvědčiti plzeňským národovcům srdečnou moji oddanost; na důkaz toho věnuji tento sbor všem našim milým vlastencům, kteří s námi ostatními vedou tentýž svatý boj, kteří neohroženě stojí v řadě statečných bojovníků pro drahou vlast a svaté právo naše!“ /13/

Pro život Plzně se převratnou událostí stalo otevření železnice Plzeň - Brod n/Lesy 14. října 1861. Při té příležitosti se konala velká akademie, které se zúčastnilo množství hostů, a to i z Bavor, kteří přijeli tímto prvním vlakem. Při představení se však strhla ostrá národnostní pětka, jak uvádí Martin Hruška ve své Kronice: „Ježto však byly programy

zcela české a sbory též jen české se přednášely, nezdálo se to býti jednomu z hostů vhod, i pravil svým krajanům Bavorům, aby koncert ten opustili, jelikož se tu jen české písně zpívají, kterým oni nerozumějí. Toto drzé chování vzbudilo u veškerého obecnstva veliké rozčilení myslí, které se teprv utišilo, když jeden starý pán z Bavor zvučným hlasem zvolal: „Žádný pravý Bavor tuto síň neopustí!“ A Hruška dodává:

„Jak by nám asi Bavoráci v Mnichově zazpívali?“ /14/ Lukes na to reagoval v dopise Schieblovi: „Budeme ty Němci přesvědčovat, že stojíme na tom samém stupni co oni a v mnohém ohledu že se nám ani vyrovnati nemohou.“ /15/ Ze všech těch dopisů je vidět, jak kultura v městě a především zpěv měl veliký politický dosah, jaký to byl významný uvědomovací činitel.

J.L. Lukes nepřestával podněcovat Plzeňany k založení pěveckého spolku, zejména když se podařilo konstituovat v Praze Hlahol. Stejně tak činil i Ludevít Procházka, který 4.12.1861 píše Ign. Schieblovi: „Kdy pak přec něco zaslechneme o jakém-
si zpěv. spolku Plzeňském? - Quousque tandem? Neodkládejte - a kdo chce být ještě dále otrokem, nechte jej stranou, však se připlazí.“ /16/

Iniciativa Plzeňských k založení spolku nebyla příliš opožděna za pražským Hlaholem. Jistě už někdy v srpnu či v září 1861 dělali kroky k založení spolku, a jejich poradcem v tom byl J.L. Lukes. Vysvětá to z jeho psaní z 2. října 1861, /17/ v němž Ign. Schieblovi píše: „Velkou radostí jsem váš list obdržel a ještě větší přečetl. Milerád bych vám již dnes byl posloužil, kdybych stanovy 'Hlaholu' sám v rukouch měl. Tyto ještě jsou u místodržitelství a očekávám je každou chvíli. Policie mne je poslala nazpět, že se ještě nějaké změny v nich státi musí.“ Radí Schieblovi, aby při podávání stanov se odvolali na pražský Hlahol. „Ve Vaší prosbě můžete pak podotknouti, že jsou dle vzoru 'Hlaholu' pracovány, což tedy doufáte, že an tyto potvrzení došly, že i Vaším žádná překážka se dítí nebude.“ Radí však, aby dali spolku jiné jméno než Pražané. „Co se jména týká, tak mu nedávejte jméno našeho spolku, snad by se Vám líbilo jméno našeho starého pěvce 'Záboj', a hleďte, prosím Vás, na jeho přijmutí. Jméno to je krásné a významné a žádný zpěvácký spolek v Čechách se ním

ještě nehonosí." V závěru dopisu J. Lukes opět vyjadřuje svoji důvěru v moc zpěvu na národní uvědomění: „Věřte mi, že jak bude v Plzni zpěvácký spolek český, že tím budete nesmírně na probuzení ducha národního účinkovati, neb krásnému zpěvu neodolá žádný, ni ten největší odrodilec."

Jednání o založení a schválení stanov spolku se táhlo ještě celý rok. Místodržitelství nesouhlasilo s navrženými stanovami a nařídilo některé odstavce, které se jim zdály příliš slavjanofilské, vypustit. V přípisu místodržitelství z 25.8.1862 se píše, že: „V § 2 ad 7 obsažené ustanovení, dle kterého se asociace s druhými česko-slovanskými zpěváckými spolky usnadniti má, musí jako nemístné vynecháno býti. V § 4 ustanovení užívání pečetě spolkového se znakem země české jest nepřipustné, spolek má buďto jiný znak voliti, aneb pouze podpis podržeti." /18/ 10. říjen 1862 schválilo místodržitelství stanovy a 30. října 1862 se konalo valné shromáždění. Toho se však František Uman už v Plzni nedočkal, neboť v srpnu 1862 opustil město, když zde přes různé sliby nenašel existenční zajištění.

Plzeňské veřejnosti se Hlahol představil poprvé 18. ledna 1863 vokální mší Tob. Haslingra v kostele sv. Bartoloměje a pak 25.3.1863 koncertem v městském divadle. Při založení měl spolek 62 výkonných, 18 zakládajících a 25 přispívajících členů.

K spolkovému životu té doby patřily přirozeně zábavy a spolkové výlety, které byly vlastně předchůdci pozdějšího táborového hnutí. V této době, kdy nebyly v Plzni žádné české noviny, měl spolek významnou úlohu. Hlahol nechyběl na žádné národní slavnosti, žádná česká zábava se bez něho neobešla, zúčastňoval se svateb i pohřbů, být členem Hlaholu znamenalo v Plzni být upřímným Čechem a vlastencem. Výlety, pokud se vydařilo počasí, měly mezi účastníky, jichž se počítalo na stovky, velký úspěch. Tak například při výletu do Bolevce v roce 1864 si kronikář poznamenal: „Sem tam v hloučcích proskakovaly zvuky písní národních, neboť náš zpěvný lid nikdy nezapomíná na drahocenný poklad svůj a rád se s ním všude honosí." /19/ Venkované pěvce rádi vítali a srdečně je hostili,

v Druzdové např. dostali velkou nůši koláčů a několik věder plzeňského.

Po prvotním nadšení však nastalo ochabnutí. Kronikář P. Herold ke konci roku 1863 to pěkně vyjádřil: „Pak nastaly spolku časové na mnoze neutěšení a trudní. První nadšení brzy se vykouřilo a místo něho přišla lhostejnost, ospalost, spolku přišla doba, ať tak dím, souchotinářská ... spolek spal, aniž by o něm kdo věděl, až konečně ze sna probudil jej masopust. Hlahol uchystal toho dne /24.1.1864/ pro veškeré údy své jakousi masopustní zábavu s tancem a zpěvy. P. náměstek Hlaholu Gerlach hrál z ochoty pro tance na piano, za čež celý spolek i veškerí hosté zajisté velmi povděční mu byli; neboť jako oni neúnavní byli v tanci, tak on zajisté neunavený byl v hraní. Společnost byla četná a vybraná, upřímně a nenuceně všechno bavilo se až do rána a zvláště dámy zajisté povděčny byly.“ /20/ Ubývalo i členů, a proto Hlahol roku 1864 činil nábor nových pěvců prostřednictvím novin. Tehdy už vycházely Plzeňské noviny, ale pro Plzeň je charakteristické, že oznámení o přijímání nových členů bylo otištěno i v Pilsner Bote.

V roce 1864 došlo k národnostnímu rozporu ve spolku, obdobně tomu bylo i v Sokole. Spolek byl sice český, ale přece jen v něm byli i národnostně neutrální Plzeňané, kteří do spolku vstoupili proto, že to patřilo k dobrému měšťanskému tónu. Vedle Hlaholu v městě působili i němečtí zpěváci, „v městě známí jsou pod jménem Deutsches Singkränzchen.“ /21/ Uvedená secese byla v souvislosti s kladením základního kamene k budově reálky v roce 1864. Profesorský sbor chtěl, aby na slavnosti vystoupili čeští i němečtí pěvci. Výbor Hlaholu však trval na stanovisku, že bude vystupovat jen s českými písněmi, jak čteme v knize zápisů schůzí, že „vyslovená zásada, že kdykoliv spolek in corpore vystoupí, jen česky zpívati bude“, a tak, „když pak při ohlašování tohoto způsobu bouřlivým různá mínění se osvědčovala, mnozí údové i zcela ze spolku vystoupili, poněvadž spolek v německých sborech účinkovati nechtěl.“ /22/

Tento zápis je i prvním svědectvím o tom, že v Plzni byl i německý pěvecký kroužek, který se v roce 1867 ustavil

ve spolek Pilsner Liedertafel. Bylo to v době, kdy si Němci počali uvědomovat postupné ztráty svého postavení v městě, a tak například jako reakce na převzetí městského divadla českým ředitelem vznikl tehdy i divadelní spolek Deutscher Theaterverein /1868/.

Po dva roky činnost Hlaholu ochabovala a tápala, chyběl totiž skutečný organizátor. Koncem roku 1864 se však do jeho čela dostává Hynek Palla, který v té době přišel do Plzně jako učitel Sokola, a tím nastává nová etapa v životě spolku. Svůj program nastínil nový ředitel ve vstupní řeči, v níž uvedl, že „se vynasnaží, seč jeho síly jsou, aby jako Plzeň mezi městy českými po Praze nej přednější, také Hlahol mezi nejprvnější spolky náležel.“ /23/

Hlahol se pak stal skutečným představitelem pokrokové české kultury. Svědectvím toho jsou nejen jeho koncerty, ale i např. jmenování Bedřicha Smetany /1882/ a Antonína Dvořáka /1884/ čestnými členy spolku a provozování děl Antonína Dvořáka, který Hlaholu v roce 1885 svěřil premiéru Svatební kóšile. Při té příležitosti napsal spolku: „Jsem tomu velmi rád, že bude Plzeň opět první, která mé nejnovější dílo provede. Této priority Vy také ode mne zasluhujete, neb jsem Plzni k velkým díkům zavázán a chci Vám ukázat, jak vysoko cením Vaše čisté a šlechetné snahy umělecké.“ /24/ Umělecké hodnoty spolku ocenil i Bedřich Smetana, když roku 1880 zapůjčoval Hlaholu rukopis své České písně. V průvodním dopise uvedl: „Já své manuskripty hodně nerad půjčuji, nedávám je z ruky. V tomto pádu ale dělám výminku, protože je to Plzeň, kde jsem 3 léta mého mládí trávil příjemně co student a že to Váš výtečný zpěv. spolek.“ /25/

Na závěr je potřeba zdůraznit, že hudba, zpěv a tím také Hlahol má nezastupitelné místo v politickém, společenském i kulturním životě Plzně. Pomáhal uvědomovat a posilovat českost v těžkém boji s hospodářsky silnější německou buržoazií. A tím Hlahol splnil své poslání i naděje, které do něho jeho zakladatelé kladli.

POZNÁMKY

- /1/ Mil. Bělohlávek, Předpoklady vzniku a existence plzeňského divadla. Příspěvek na 3. smetanovském festivalu v Plzni 1983; Divadlo v české kultuře 19. století, NG Praha 1985, s. 218 n.
- /2/ Martin Hruška, Kniha pamětní města Plzně. Plzeň 1983, s. 715.
- /3/ Ignác Schiebl /1823-1901/, knihkupec a knihtiskař v Plzni, vedoucí osobnost národního života v městě.
- /4/ František Uman /1828-1864/, vychovatel a úředník v Plzni, dopisovatel do plzeňských německých novin, pak redaktor v Praze a Brně. Viz o něm M. Bělohlávek, František Uman - první redaktor Moravské orlice in: Brno mezi městy střední Evropy, Brno 1983, s. 101-109, kde je literatura.
- /5/ Emanuel Tuschner /1828-1882/, obchodník a plzeňský purkmistr, rozhodný Čech.
- /6/ Adolf Feyerfeil /1819-1889/, obchodník a představitel národního života v Plzni.
- /7/ Jaroslav Schiebl, Zpěvem k srdci, srdcem k vlasti. Český deník 29.11.1932.
- /8/ Jan Ludevít Lukes /1824-1906/, český pěvec a spoluzakladatel Hlaholu pražského, majitel hudebního ústavu.
- /9/ Archív města Plzně, Lit. poz. Fr. Umana č. 79.
- /10/ Archív města Plzně, Lit. poz. Fr. Umana č. 80.
- /11/ Archív města Plzně, Hlahol, sign. 394/69.
- /12/ Archív města Plzně, Lit. poz. Fr. Umana č. 81.
- /13/ Archív města Plzně, Hlahol, sign. 394/103.
- /14/ M. Hruška, Kniha pamětní města Plzně. Plzeň 1883, s. 722.
- /15/ Archív města Plzně, Hlahol, sign. 394/72.
- /16/ Archív města Plzně, Hlahol, sign. 394/104.
- /17/ Archív města Plzně, Hlahol, sign. 394/71.
- /18/ Archív města Plzně, Hlahol, sign. 392/1 a.
- /19/ Archív města Plzně, Hlahol, Kniha památní č. rkp. 26648, s. 12.
- /20/ Archív města Plzně, Hlahol, Kniha památní č. rkp. 26648, s. 10-12.
- /21/ Archív města Plzně, Hlahol, Kniha schůzí č. rkp. 26649, s. 18.
- /22/ Archív města Plzně, Hlahol, Kniha schůzí č. rkp. 26649, s. 19.
- /23/ Archív města Plzně, Hlahol, Kniha památní č. rkp. 26648, s. 15.
- /24/ Archív města Plzně, Lit. poz. M. Slezáka č. 2530.
- /25/ Archív města Plzně, Lit. poz. M. Slezáka č. 2546.